

“MEGTAGADOTT ATYÁK”?

F o r r á s : “zur Debatte” (Katholische Akademie in Bayern, Mandlstr. 23, D-80802 München), 25. évf., 1995/5-6. sz., 17-18. l. Teljes, szöveghû fordítás.

A s z e r z ô az egyháztörténelem professzora a frankfurti St. Georgen Filozófiai-Teológiai Fõiskolán és jézustársasági Teológiai Fakultáson (vö. “Mérleg”, 91/3. 313. sk. l.). újabb művei: “Vaticanum I” a Konzilsgeschichte sorozatban (Paderborn, Schöningh): 1. k. “Vor der Eröffnung” (1992); 2. k. “Von der Eröffnung bis zur Konstitution »Dei Filius«” (1993); 3. k. “Unfehlbarkeitsdiskussion und Rezeption” (1994); a Beiträge zur Friedensethik sorozatban “Ultramontanismus, Bellum iustum und Kriegsdienstverweigerung” (Stuttgart-Berlin-Köln, Kohlhammer, 1994).

Ha az egyháztörténész a 2. Vatikáni Zsinatra, valamint az általa keltett megújulási lendületre tekint, akkor a folytonosság és szakaszosság meglehetősen elnagyolt kérdésén túl a következő megfigyelés ötlük szemébe. A zsinat bizonyos irányváltoztatást jelentett. Azok a tendenciák, melyek a Gergely-féle reform és a virágzó középkor óta uralkodóak voltak a nyugati egyházban, s amelyek - az egyházban támadt mindennemû ellenállást legyõzve - csak a reformációval, majd a felvilágosodással, a racionalizmussal és a liberalizmussal szembeni elutasító magatartásban erõsödtek fel igazán, míg végül az 1. Vatikánumban tetõztek - ezek a folyamatok immár nem haladtak tovább ugyanabban az irányban. A zsinat ugyanis egyrészt régebbi hagyományokra nyúlt vissza, másrészt sokkal erõsebben, pozitívan tette magáévá a modernitás szabadságtõrekvését. Ennélfogva a 2. Vatikáni Zsinathoz, legalábbis a zsinat által megfogalmazott új kezdeményezésekhez vezetõ fejlõdésvonalakat vizsgálva bizvást beszélhetünk “megtagadott atyákról”, azaz olyan reformmozgalmakról, amelyek a 2. Vatikáni Zsinat törekvéseit megelőzték, ám a maguk idejében vissza lettek szorítva és “nem egyházasaknak” lettek minõsítve. Többnyire felháborodva utasítottak el ezekkel bármiféle közelséget és belsõ rokonságot éppen azok az atyák és hittudósok, akik a 2. Vatikánumon a megújulás erõit alkották. Ki is ezek a “megtagadott atyák”?

Az átalakulás és a felpozsdulás, mely a 2. Vatikáni Zsinattal és azt követõen a római katolikus egyházban végbement, a késõ középkor óta hasonló átalakulások és ugyanakkor válságjelenségek sorába tartozik; a jelenlegi már a harmadik vagy negyedik ilyen nagyobb folyamat, nem említve a kisebbeket. Mindezekben a reformmozgalmakban, bár nagy mértékben különböznek egymástól és önmagukban is roppant összetettek, jól meghatározott közös vonásokra bukkanunk. Negatív-kritikai szempontból ide sorolható az egyház elõzõ korokból öröklött alakjának, életmódjának, valamint jámborsági formáinak többé-kevésbé erõtjeljes megkérdõjelezése, különös tekintettel az egyház pápai-centralisztikus tekintélyi struktúrájára. Pozitív szempontból idetartozik a megújulás, amelynek képviselõi visszanyúlnak a szentíráshoz és a régebbi egyházi hagyományhoz, ám egyszersmind csatlakoznak a jobbra értékesnek tartott újkori szabadságtörténéshez. Minden esetben szerkezeti reformról van szó, de ugyanakkor az öröklött hagyomány megrostálásáról is, amely sokféleségében és szétágazódásában immár követhetlenné vált. Jellemzõ a lényegre és a tiszta hitre való összpontosulás. Az egyház fejlõdésének addigi, kivált középkori, majd fõként ellenreformációs, végül forradalomellenes és antiliberális irányát egyre kritikusan szemlélik vagy legalábbis nem kívánják változtatás

nélkül ugyanazt az irányt követni.

E reformmozgalmak közül az *első* a 14-15. század konciliarista mozgalma, mely válaszként fogalmazódott meg a pápák miatti egyházzsakadásra (1378-1417) és egy olyan egyház strukturális torzulásaira, amelyben a kialakuló pápai abszolútizmus egyenesen gátolta a bajok orvoslását. A mozgalom célja az egyház szinodális értelemben vett szerkezeti reformja volt, azaz folyamatos zsinatolás és a pápaság hatalmának korlátozása, továbbá “a fő és a tagok reformja” az ősegyházhoz való teljes visszatéréssel.

A *második* felporzódás a 16. századi reformációé, de ide sorolhatjuk a század első felében *Erasmus* erőteljes humanista reformmozgalmát is, amely a “vissza a forrásokhoz” követelésével megegyezett a reformációval. Mindazonáltal nagyobb mértékben áthatotta a kezdődő újkor szelleme, vagyis nyitottabb, toleránsabb, szabadságelvűbb, emberközpontúbb volt. E mozgalom éppen “ökumenikus” igyekezetében örlődött fel, vagyis ama szándékában, hogy közvetítsen a reformáció és ellenreformáció pólusai között.

Végül a *harmadik* fellendülés a 18. század második felének, a 19. század kezdetének katolikus felvilágosodása. Ez az egyház keretein belüli, elsősorban Német- és Franciaországban elterjedt igen erőteljes reformmozgalom, amely részben összekapcsolódott régebbi egyházi reformáramlatokkal (janzenizmus) vagy centrifugális egyházi tendenciákkal (episzkopalizmus, gallikanizmus, államegyháziság), és azokat még radikálisabban fogta fel. Ennek az önmagában roppant összetett és közös nevezőre nem hozható mozgalomnak az egész törekvését aligha ragadja meg teljes mértékben a “racionalizmus” egyoldalú címkéje, bármennyire találó is számos mozzanatával és képviselőjével kapcsolatban. Kétségtelenül voltak efféle túlzásai, amelyek például az igehirdetést erkölcsi prédikációra szűkítették, vagy a transzcendencia iránti érzék híján pusztán humanizmusban olvadtak fel. Ebben azonban nem mentek messzebb, sőt jóval kevésbé túloztak, mint korunk a legutóbbi negyed- század során. Nem csupán “az ész korá”-hoz való igazodás jellemezte, hanem hasonlóképpen a “vissza a forrásokhoz” követelése. Szembeötlő a tartalmi hasonlóság a 2. Vatikánum reformtörekvéseivel, de jellegzetes válságjelenségeivel is. Nem utolsósorban a liturgia területén tapasztalhatunk feltűnő párhuzamokat, kivált *Ignaz Heinrich von Wessenberg* (1774-1860) liturgiareformjában a konstanzi egyházmegye területén a 19. század első negyedében. Ennek vonásai: törekvés az egyszerű, érthető liturgia kialakítására az ősegyházra visszanyúlva; az igehirdetés, elsősorban a prédikáció felértékelése; a hívők részvétele és az anyanyelv lehető legszélesebb körű alkalmazása; a “mágikus” elemek kigyomlálása a kultuszból. További párhuzamokat figyelhetünk meg a konkrét plébániaközösségek, a püspöki szolgálat, a protestánsokhoz való ökumenikus közeledés felértékelésében, végül általában a “világ”-hoz fűződő új kapcsolatban - amely elsősorban nem elhatárolódásra és távolságtartásra való törekvésben mutatkozott meg. A hasonlóságok olyan messze mennek, hogy akkortájt a felvilágosodás korában a németországi papok többnyire szintén nem viseltek “klerikális” öltözetet, hanem amolyan tartózkodó polgári ruhát, és a sajátos “klerikális” öltözet majd csak a 19. század negyvenes éveitől kezd ismét fokozatosan elterjedni. A felsoroltakon kívül további mozgalmakat is megnevezhetnénk, melyek a stabilizációs szakaszokban léptek fel: ilyen részben a janzenizmus a 17. században, amelynek reformirányzatai a 18. században összeolvadtak a katolikus felvilágosodással; azután a “liberális katolicizmus” *IX. Piusz* alatt; valamint a “modernizmus” és reformkatolicizmus a századfordulón.

Stabilizációs szakaszok

Az említett mozgalmak egyben válságjelenségek is voltak, ill. olyan egyházi válság kifejeződései, amelyet bizonyosan nem egyszerűen maguk a szóban forgó mozgalmak idéztek elő. Kétségtelen azonban, hogy a krízist, tudatosítván, csak még inkább elmélyítették. Minden esetben olyan válságról van szó, amely az egyház önazonosságát érintette, az első, a konciliarista mozgalom, legalábbis intézményi egysége szempontjából. Következmenyeként viszont minden esetben mélyreható elbizonytalanodás, tanácstalanság és orientációs válság jelentkezett.

Az eligazodásban bekövetkezett krízis mindenkor csak hosszabb folyamatban küzdhető le, melynek során az egyházi vezetés együttműködik alulról fakadó új erőkkel, miáltal egyszersmind visszaszorulnak ezek az átalakító erők. Az árat persze tekintélyes mértékű veszteség és az egyháztól való elszakadás formájában kellett megfizetni. Az igazság kedvéért azonban hozzá kell tennünk, hogy ezek az elszakadások többnyire inkább megelőzik a belső egyházi elhatárolódási politikát, semmint ez utóbbi következményei lennének, s hogy egy "erőteljes nyitás" a legtöbb esetben csak további ösztönzésül szolgált számukra. Ezután az egyházon belül minden esetben a maradék stabilizációja következett: a pápai hatalom megszilárdításában a 15. század közepétől tapasztalható konciliarizmussal szemben; a 16. és 17. századi ellenreformációban; a 19. századi katolikus restaurációban. A stabilizáció azonban nem kizárólag a restaurációt tartja szem előtt és nem csupán a múltba tekint, vagyis nem egyszerűen arra törekszik, hogy minden területen a korábbi viszonyokat állítsa vissza. Ha eltekintünk a konciliarizmus fölött aratott pápai győzelemtől - a problémák megoldása nélküli külső restaurációjától, melynek következtében félúton megrekedtek a reformtörekvések -, akkor azt tapasztaljuk, hogy minden esetben bekövetkezett bizonyos centralisztikus, a tekintélyt hangsúlyozó reform. Az egyház a krízis végére vallásosabbá, jámborabbá válik, kevesebb világias vonással, erőteljesebb pasztorális elköteleződéssel, miközben nagyobb hangsúlyt fektet a hívők lelkipozására és szolgálatára. Ez tendenciaszerűen érvényes a tridenti reformra, de ugyanúgy a 19. századra is, amely részben először vitte véghez a Trentói Zsinaton elhatározott reformokat ott, ahol a politikai és társadalmi struktúrák egészen a francia forradalomig megakadályozták a tridenti eszmények teljes megvalósítását. Az egyház megszüntet számos helytelen gyakorlatot és megszabadul fölösleges terhektől, melyek lelki megbízatásának útjában álltak. Ezzel egy időben megerősödik tekintélyi struktúrája és általában belső kohéziója. Az ebből az egyházból kialakuló katolikus egyház monolitikusabb, kevésbé pluralisztikus és kevésbé változatos; ehelyett belsőleg zártabb mint korábban, inkább törekszik a profán világgal vagy legalábbis csábításával és nagyszerűségével szembeni távolságtartásra - ami persze nem zárja ki az árnyoldalaihoz és bajaihoz való közelséget. A nyitás és a kritika berekesztődik, a rendszert bíráló impulzusok nem folytatódnak. Bár minden esetben tanúi lehetünk sajátosan újkori törekvések, módszerek és értékek, kivált az újkori szubjektivitástudat, valamint új keletű társadalmi és politikai erők asszimilációjának és ingetrációjának, de az újkor szabadságtörekvésének meghatározó lényege, legalábbis egyházon belüli érvényesülése, jobbra elutasításban részesül.

Párhuzamok

A kézenfekvő és egyben nyugtalanító kérdés természetesen így hangzik: vajon nem hasonló fejlődés kellős közepén találjuk magunkat manapság? Olyan eseménysor közepette, amely nem

annyira az egyes személyek, ill. az egyik vagy másik oldal nyilvánvaló hibájára, mint inkább a történelmi folyamatok saját belső dinamikájára vezethető vissza? Olyan folyamat meghatározott szakaszában, amely ugyan aligha szorítja vissza a 2. Vatikánum egyes hivatalosan törvényerőre emelt reformintézkedéseit, de nagyon is veszélyezteti jellegzetes nyitottságát? Milyen mértékben lehetségesek, tanulságosak és továbbvezetők a hasonlóságok a múlt és a jelen között? Én ezt a kérdést nyitva kívánom hagyni; számomra csupán az a fontos, hogy megmutassam, kik is az említett “megtagadott atyák”. Mondandómat nem vádként fogalmazom meg, továbbá kerülöm az apologetikus állásfoglalást ama problematika egészében, hogy vajon milyen mértékben volt jogosult akkoriban visszautasítani bizonyos követeléseket csak azért, mert, mondjuk, még nem voltak eléggé kiforrottak, vagy mert az egyház egésze akkoriban még nem volt képes befogadni őket, ill. azért, mert egészében veszélyeket rejtő összefüggésben fogalmazódtak meg.

Számomra a következő a lényeg: fel kell figyelnünk az akkori, heterodoxként elutasított irányzatokkal való tartalmi hasonlóság tényére, és ezt valamiként fel is kell dolgoznunk történelmi tudatunkban. Ezt a 2. Vatikáni Zsinaton elmulasztották, mégpedig ama érthető okból, hogy a reformerők efféle tanúkkal ne hozzák magukat rossz hírbe a konzervatívok szemében. Ezért történelmileg helytelenül érveltek, amikor azt állították, hogy a *Dignitatis humanae* nem mond ellent *IX. Piusz Syllabus*-ának; nem voltak képesek meglátni és érvekkel alátámasztani, hogy az, amit a 2. Vatikáni Zsinat vallásszabadságként elismert, megegyezik azzal az elképzeléssel, amit már korábban a liberális katolikus *Charles Forbes René Montalambert* (1810-1870) a malines-i beszédében 1863-ban képviselt, csak éppen a *Syllabus*-ban és még inkább a *Quanta cura*-ban kifejezetten, szó szerint idézve visszautasítottak; továbbá nem voltak képesek elfogadni, hogy a liturgia reformja olykor egészen apró részletekig azokra a pontokra ment vissza, melyek megfeleltek a katolikus felvilágosodás korábbi reformtörekvéseinek.

Ennek ellenére meg kell állapítanunk: ezek az “törvénytelen atyák” lényeges pontokban tartalmilag megelőzték a 2. Vatikánum törekvéseit, ill. azok a mozgalmak, melyek a 2. Vatikánumhoz vezettek, a szóban forgó törekvésekre nyúlnak vissza. Azt persze a legritkább esetben lehet igazolni, hogy - bármely csatornákon keresztül is - érvényesült valamilyen hatás és befolyás. Azok a fejlődési folyamatok, melyek a 2. Vatikánumban tetőztek, a katolicizmusnak abból az utramontán főáramából fakadtak, mely a 19. század közepe óta vált uralkodóvá. Ez nagy vonalakban fogalmazva két oldalról járult hozzá az “ostromlott erőd” és az apologetikus zártság egyházképének lebontásához: egyrészt a modern világgal való találkozás gyakorlatában, azután a saját források kutatása és ennek eredményeképpen ama tapasztalat által, hogy a saját hagyomány tágasabb és gazdagabb, mint bármely középkori, ellenreformációs, antiliberalis vagy antimodernista leszűkítése. Az idesorolható mozgalmak földrajzi középpontja többnyire nyugat-közép-európai, vagyis német és/vagy francia területen fekszik. Erről a területről fakadtak a 2. Vatikánum kezdetén a legfontosabb teológiai kezdeményezések és reformösztönzések; földrajzilag itt helyezkedik el a katolikus, ipari civilizáció térsége, melyet egyszersmind a protestantizmussal való szoros érintkezés jellemez. Ugyanakkor ebben a térségben a 19. század húszas és harmincas éveitől kezdve olyan új mozgalomként bontakozott ki az ultramontanizmus, amely egyrészt tartalmilag hagyományos, egyházilag a központosításra és zártságra hajlamos, egyházpolitikailag pedig populista volt, de módszereiben (egyesületek, sajtó, pártok) korszerű, vagyis a hagyomány és modernitás ama keverékét alkotta, mely a demokratizálódó modern ipari társadalom keretei között egy évszázadig, sőt tovább tartó

stabilitást kölcsönzött a katolicizmusnak.

A gyakorlatban az ultramontán mozgalmak politikailag és társadalmilag az integralista "keresztény társadalom"-hoz való visszatérés eszményképével indultak. Hamarosan azonban igénybe vették az induló demokratikus korszak modern eszközeit; továbbá - főként a német nyelvterületen - szükségképpen megfogalmaztak, mégpedig programszerűen, olyan követelményeket - mint a vallásszabadság -, amelyeket akkoriban a hivatalos egyházi tanítás csupán hipotézisként és kisebbik rosszként fogadott el, nem pedig elvként, s ami már akkoriban is súrlódásokhoz vezetett a római centrummal. Mivel mindenekelőtt az "egyház szabadságáért" küzdöttek, vagyis elvben liberális követelményért, ezért nem feltétlenül a konzervatív hatalmak és a reakció oldalán álltak. A politikai jelenlétre törekvő akarat megakadályozta, hogy tartósan a *Syllabus* értelmében tisztán negatív, elítélő magatartás alakuljon ki a modernitás értékeivel szemben. S itt is érvényesült a törvényszerűség: amit az embernek a másokkal szembeni érvelés során folyamatosan képviselnie kell, azt fokozatosan magáévá is teszi, legyen az akár a vallásszabadság, akár a kényes "nemzeti megbízhatóság". Ehhez kapcsolódtak a politikai katolicizmusban őshonos hagyományelemek, melyek azután új formában, elsősorban a 20. századi totalitarizmusokkal szemben saját kontribúcióként járultak hozzá a demokrácia értelmezéséhez: elsősorban a pre-etatisztikus elemekre, az államiságot megelőző jogok és értékek tudatára kell gondolnunk. Így jöttek létre a 19. század vége óta Németország, Franciaország és Olaszország politikai katolicizmusának kebelén belül azok a kereszténydemokrata irányzatok, amelyek elvben jó viszonyt alakítottak ki a demokráciával és a demokratikus szabadságjogokkal szemben - persze nem minden konfliktus nélkül -, a hagyományos, erőteljesebben monarchikus-felsőbbségelvű irányzatokkal és részben - mint főként X. Piusz alatt - Rómával.

Kultúrharc és gettó

Hasonló tendenciát figyelhetünk meg társadalmi területen. A katolikus egyesületi mozgalom, mely 1848-tól Németországban mindenekelőtt a katolikusoknak a modernitás veszélyeivel szembeni összefogásaként indult, idővel fokozatosan egyre közelebb került a modernitáshoz. Világosan megfigyelhető ez az 1890-ben alapított Népegylet (*Volksverein*) esetében, amely már alapítóinak szándéka szerint is a kultúrharc által előidézett gettósituációból való kiemelkedést és a modern ipari társadalom problémáinak tudatosulását szimbolizálta.

A politikai és az egyesületekben szervezkedő katolicizmussal függ össze német és francia nyelvterületen a 19. század utolsó évtizedeiben kibontakozó szociális katolicizmus, melynek tapasztalataira és felismeréseire XIII. Leó 1891-ben közzétett, *Rerum novarum* k. enciklikája óta fokozódó mértékben hivatkozik az egyházi tanítóhivatal. Pedig kimondottan ultramontán és jobbra antiliberális gyökerekből fakadt: az ultramontán mozgalmat ezekben az országokban kezdettől fogva jellemző kiállás az egyszerű népért (és nem elsősorban, mint a felvilágosult katolicizmusban, a művelt polgárságért) hosszabb távon más egyházi irányzatokét meghaladó szociális érzék kifejlődését segítette. Ugyanakkor persze ez a gyökér és a felvilágosodással szembeni tartózkodás az oka a katolikus szociális mozgalmat kezdettől fogva jellemző tehetetlenségnek, ti. a szociális kérdések tisztán karitatív és paternalisztikus szemléletének és kezelésének. Ennek meghaladása erősebben emancipatórikus, az egyén önsegélyezésére törekvő irányzat által német területen összekapcsolódott a Népegylettel, mindenekelőtt pedig az 1900 és 1914 közötti szakszervezeti vitával, francia területen viszont részben később, csupán a húszas

években *Joseph Cardijn* belga pap, kanonok, majd bíboros (1882-1967) JOC-ja (*Jeunesse Ouvrière Chrétienne*) révén ment végbe. Ugyanakkor éppen a francia kezdeményezések lesznek azok - egészen a munkáspapok tapasztalatáig a korai ötvenes években -, amelyekben végül érvényre jut a modern valóság új szemlélete. (*Gáspár Csaba László* fordítása)